

פעולותיה של חברת פיק"א לשימור נחלותיה בסוריה ובלבנון

מבוא

הברון אדמונד דה רוטשילד היה משלהי המאה התשע־עשרה בעל נכסים קרקעיים רחבי ידיים בחורן, חבל הארץ שבמזרח הגולן הדרומי. בשנת 1900 העביר הברון נכסים אלו לחברת יק"א (Jewish Colonization Association) ואחר כך, בשנת 1924, לפיק"א (Palestine Jewish Colonization Association). בעשרות השנים הבאות הלכה ונשמטה הקרקע מתחת רגליהם של אלו, תרתי משמע. במאמר זה אברר בחלקו הראשון כיצד הפכו אדמות שהחזיקה פיק"א באזורים נידחים בסוריה ובלבנון לסוגיה דיפלומטית עקרונית בעיני שלטונות המנדט הצרפתיים. אעמוד על חזקתה הרופפת, להלכה ולמעשה, של פיק"א על האדמות, בין השאר משום שמעמדם של הצרפתים עצמם בסוריה ובלבנון לא היה יציב, והשפיע על גישתם לגורמים זרים שם. במקביל אבחן אם בסביבות הלאומיות השונות נתפסו חברת פיק"א והאדמות שבבעלותה כגופים בעלי דימויים כלכליים או לאומיים. בחלק השני אראה כיצד הפכה חברת פיק"א למוקד החשדנות שפיתחו הצרפתים כלפי המפעל הציוני בארץ־ישראל, ואסקור את המאבק שניהלו נגדה כפועל יוצא מכך ואת דרכי התגובה שנקטה

תודתי נתונה לרשות המחקר במכללה האקדמית תל־חי, שסייעה במימון המחקר, וכן לעובדי ארכיון משרד החוץ הצרפתי בנאנט ובפריז על עזרתם המסורה. תרגום המסמכים מצרפתית לעברית נעשה על ידי.

פיק"א במטרה לשמר את בעלותה על אדמותיה. בחלק האחרון אציג את סיומו של התהליך, שבו הפסידה פיק"א את חזקתה על האדמות למרות המאבק העיקש שניהלה.¹

כתיבת המאמר לא הייתה מתאפשרת לולא נפתחו בפני ארכיוני משרד החוץ הצרפתי, המשלימים את האוספים המוכרים יותר של מסמכי חברת יק"א ופיק"א, בכך שהם מציגים את עמדת הגורמים השלטוניים והמנהליים הצרפתיים בהתמודדותם מול פיק"א. לעמדה זו חשיבות רבה מאחר שהצרפתים היו הגורם היוזם במרבית התהליכים שהתקיימו.

א. האדמות, הרשויות השלטוניות וחברת פיק"א

האדמות: התיישבות קצרת ימים

המושג ארץ-ישראל לא ציין גבולות מתוחמים וברורים, ודאי לא לפני הצהרת בלפור. כך נתפסו גם הגולן והחורן כחלק מהארץ, במיוחד משום שכמו מרבית ארץ-ישראל הם השתייכו ליחידת מנהל עות'מאנית אחת: וילאית (פלך) דמשק. הגולן עצמו לא היה יעד מרכזי בימי העלייה הראשונה. ההתיישבות בו נבחנה במובנים מעשיים, כגון איכות הקרקעות ועלותן או טיב הקשר הצפוי עם השלטונות,

הברון מוריץ הירש בתחפושת תורכית

1 להלן רשימת מקורות בסיסיים כרקע לסוגיות השונות הנדונות במאמר. על סוגיית ההתיישבות בכללותה: ד"ר פנסלר, תכנון האוטופיה הציונית: עיצוב ההתיישבות היהודית בא", 1918-1870, תרגם י' עמנואל, ירושלים תשס"א; ש' רייכמן, ממאחז הארץ מושב: יצירת המפה היישובית בא", 1918-1948, ירושלים תשל"ט. על ההתיישבות בחורן: צ' אילן, הכמיהה להתיישבות בעבר-ההירדן, 1871-1947, ירושלים תשמ"ה. על יק"א ופיק"א: ש' שאמה, בית רוטשילד וארץ-ישראל: מפעלם של אדמונד וג'יימס רוטשילד בארץ, ירושלים תש"ם; י' גולדשטיין וב"ש שטרן, 'פיק"א – ארגונה ומטרותיה', קתדרה, 59 (ניסן תשנ"א), עמ' 103-125; י' זלטנרייך, 'מפגשי תרבויות? מושבות הגליל התחתון בעיני פקידי יק"א ופיק"א', שם, 120 (תמוז תשס"ו), עמ' 107-134. על אדמות הברון רוטשילד בגולן: א' עבר הדני, ההתיישבות בגליל התחתון: חמישים שנות קורותיה, רמת-גן [1956], עמ' 38-45; א' קוסטיצקי, בטרם האיר הבוקר: מסיפורי ראשונים בגליל, תל-אביב [תשמ"ב?], עמ' 322-336; א' שיד, זכרונות על המושבות היהודיות, 1883-1889, תרגם א' אמיר, הערות ש' שורצפוקס, ירושלים תשמ"ג, עמ' 172-181. על המנדט הצרפתי: P. Khoury, *Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism*, Princeton 1989; G.D. Khoury, *La France et l'Orient arabe: Naissance du Liban moderne, 1914-1920*, Paris 1993; N. Meouchy (ed.), *France, Syrie et Liban: Les ambiguïtés et les dynamiques de la relation mandataire*, Paris 2002. על ההתיישבות והמנדט והצרפתי: L. Zittrain-Eisenberg, *My Enemy's Enemy: Lebanon in the Early Zionist Imagination, 1900-1948*, Detroit 1994; אש מתחת לאפר: ניסיונות להתיישבות יהודית בסוריה ובלבנון בשנות השלושים – חלומות יהודיים מול רתיעה צרפתית, ציין (ברפוס).

הברון ג'יימס דה רוטשילד, נשיא פיק"א משנת 1934

ולא נתפסה כחורגת גאוגרפית מהמסגרת הארץ-ישראלית כפי שהובנה אז. הריחוק של גוש ההתיישבות בגולן מגושי התיישבות אחרים לא היה גדול מן המרחק שבין גושים אחרים לבין עצמם: הגליל העליון המזרחי, הגליל התחתון, השומרון (סביבת זיכרון-יעקב) או יהודה (סביבת ראשון-לציון).²

הברון רוטשילד רכש בשנת 1891 כ-120,000 דונם בגולן.³ הרכישה נשענה על שלוש הנחות, שלא נברקו עד תומן: האדמה הוערכה כמושכחת מכפי שהייתה באמת. התברר כי חלק מהקרקעות מכוסות אבנים, והקדחת קיננה במרבית השטח שנרכש. נוסף על כך התכוון הברון שארגונה, הקמתה וקיומה של ההתיישבות בחבל ארץ זה יושתתו על תכנון מקדים ויתנהלו בשליטה מלאה של מנגנון הפקידות שלו, שלא כמו המושבות שקיבל לחסותו על כל הבעיות שכבר נוצרו בהן. אך למעשה נאלצה הפקידות להתמודד עם ערב רב של אגודות התיישבות, שמוצאן מרומניה ועד אירלנד. היעדר ניסיון חקלאי, חסרון כיס ותקלות נוספות האטו מאוד את תהליך השתרשותן ופגמו אנושות בכיצועו היעיל. אף ההנחה כי פקידות הברון תוכל לעשות כחפצה בפקידות התורכית המקומית, המרוחקת ממוקדי העצמה השלטוניים, נתגלתה כמוטעית. האגדה המקומית, שגם אם אינה נכונה מעידה על הלך הרוחות, מספרת כי פקיד הברון יהושע אוסוביצקי איים על הפאשא המקומי שילך לקושטא ו"יקנה" פאשא אחר. ואולם התורכים נותרו קשוחים ועד 1898 הצליחו להביא לסילוקם של המתיישבים היהודים מהמקום.

עזיבת המתיישבים פתחה פתח למאבק לשמר את הבעלות על אדמות הברון ועל ההכנסות מהן. בשנת 1900 הועברו אדמות הברון לרשות חברת יק"א, שהוקמה בשנת 1891 על ידי הברון מוריס הירש כחברה פילנתרופית שסייעה להתיישבות חקלאית של יהודים מזרח אירופים, בעיקר בארגנטינה. בשנת 1924

נמסרו נכסי יק"א ותפקידיה בארץ-ישראל ובסביבתה לפיק"א, וזו המשיכה את ההתמודדות הלא פשוטה עד קום מדינת ישראל. קודם שאדון במקומה של פיק"א בתהליך זה, אברר בקצרה את מהות המסגרות השלטוניות שמולן התמודדה בסוריה ובלבנון.⁴

הרשויות השלטוניות: מעמדם הבלתי יציב של הצרפתים

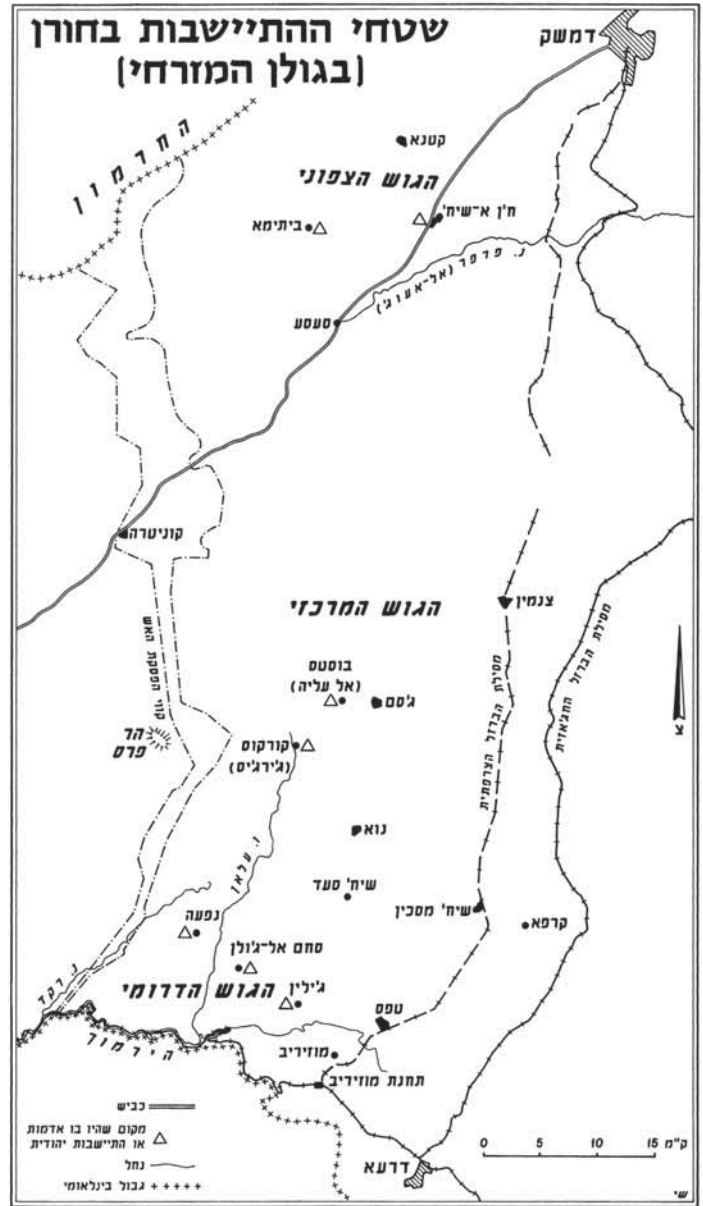
בשלהי מלחמת העולם ובעשורים שאחריה הייתה מרבית המרחב שבין המפרץ הפרסי לבין הים התיכון נתונה להגמוניה בריטית, אם כמדינות עצמאיות להלכה, דוגמת ממלכת עבר הירדן, ואם

2 ג' ביגר, ארץ רבת גבולות, שדה-בוקר תשס"א, עמ' 15-18; רייכמן (שם), עמ' 51.

3 קיימת אי בהירות באשר להיקף הקרקעות שהיו בבעלות הברון. במקורות שונים ובתקופות שונות נעים המספרים בין 70,000 ל-120,000 דונם. אציין למשל כי יק"א ויתרה בראשית המאה העשרים על רכבות דונמים בקרבת דמשק. ראו: אילן (לעיל, הערה 1), עמ' 182, 254-269. אפשר שאי הבהירות נובעת בין השאר מכך שתחומי הבעלות לא נקבעו תמיד ברישום מסודר, ושנותרו מחלוקות על עצם הבעלות על חלק מהקרקעות. על פי חברת פיק"א היו בבעלות הברון 70,000 דונם, ואלו קרקעות שלא היה ספק בבעלותו עליהן.

4 לדיון מעמיק ונרחב בסוגיה זו ראו: זלטנרייך וכ"ץ (לעיל, הערה 1).

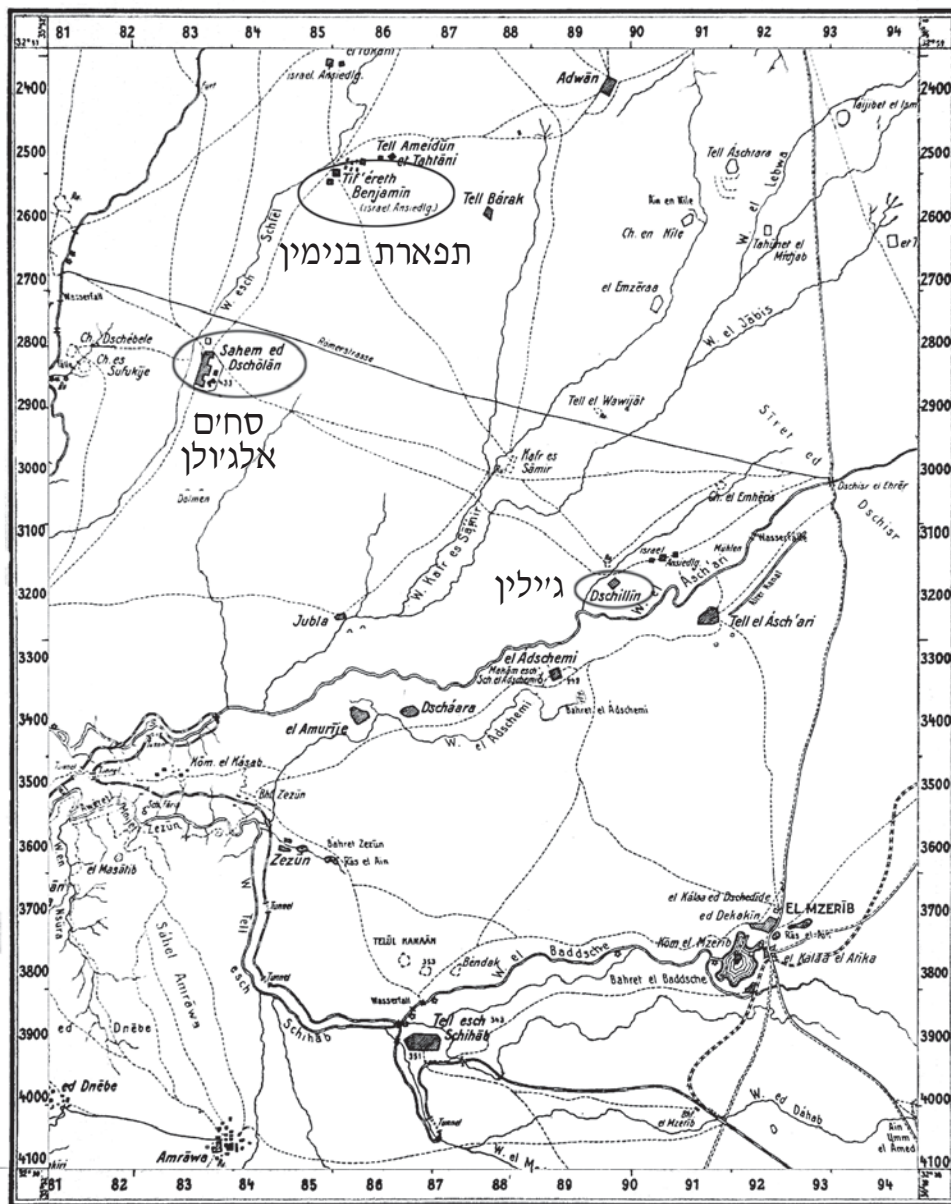
כשטחי מנדט, דוגמת ארץ-ישראל. רק סוריה ולבנון היו בשלטון מנדט צרפתי. המרחב כולו, וסוריה ולבנון בכלל זה, נקלע למאבקי שליטה, ששיקפו את לידתן המורכבת של תחושות לאומיות ערביות על רקע מתחים דתיים, אתניים ותרבותיים בין קבוצות האוכלוסין המגוונות. משעת בואם נקלעו הצרפתים לשורת קרבות עם אוכלוסיות מקומיות, ששיאם בדיכוי אלים של המרד שעורר האמיר פִּיצֶל בשנת 1920, ובדיכוי של מרד נוסף, דרוזי, באמצע שנות העשרים. צעדים אלו ומגמתם של הצרפתים לעצב את לבנון כמדינה נוצרית הנבדלת מהמרחב המוסלמי הסורי, עוררו בקרב שכבות נרחבות של האוכלוסייה המקומית רגשות עזים של איבה וניכור כלפיהם. הצרפתים נתפסו כיריבי האסלאם והלאומיות הסורית המתפתחת, וזאת אף שהציבו בסוריה ובלבנון יסודות למשטרים עצמאיים. בשנים הבאות שקטה הארץ רק לכאורה, והתסיסה המתמדת של גלי לאומנות ערבית, בעיקר בדמשק, חייבה את הצרפתים לרגישות ולזהירות מתמדת. המשבר הכלכלי שאליה נקלעו סוריה ולבנון משנות העשרים שחק גם הוא את דימוים של הצרפתים, מאחר שלא השכילו למצוא לו מזור. גורם נוסף שלדעתם איים על מאחזם היציב היו הבריטים. הצרפתים סברו כי הבריטים מצפים לשעת כושר כדי להעביר את סוריה ולבנון לחסותם ולהפוך למעצמה היחידה בעלת

ההשפעה באזור זה, הרגיש מבחינת מעמדו האסטרטגי ופוטנציאל מקורות הנפט שבו.⁵ מינויו של

מפת שטחי ההתיישבות בחורן לפני מלחמת העולם הראשונה

5 לדברי הצרפתים הם ויתרו לבריטים על אצבע הגליל מתוך הבנה שיקבלו בתמורה שטחים מקבילים בגבול סוריה ועבר הירדן ששימשו אדמות מרעה לדרוזים בהר הדרוזים, דבר שלא יצא אל הפועל (משלחת הסימון לדרום סוריה, ביירות, 21 בדצמבר 1921, ארכיון משרד החוץ הצרפתי Archives du Ministère des Affaires Etrangères, להלן MAE), שלווחת נאנט Centre des Archives, Dépôt de Nantes, להלן CADN, 655; אילן (לעיל, הערה 1), עמ' 70;

אזור האדמות של פיק"א בחורן (על גבי מפה גרמנית משנת 1922)

ג'יימס דה רוטשילד, בנו של הברון, שחי ופעל בלבנון, לנשיא פיק"א משנת 1934 ודאי רק הוסיף וחייד את אי הנחוחות שחשו הצרפתים כלפי חברה זו. החשש מהתפתחות מחודשת של אי סדרים בסוריה ובלבנון היה אפוא אחד הגורמים המרכזיים שהדריכו את תהליכי קבלת ההחלטות של הצרפתים.

ביגר (לעיל, הערה 2), עמ' 124, M. Macmillan, Peacemakers: Six Months that Changed the World, London 2002, pp. 400-402

פיק"א: מורכבותה של הבעלות

להבנת מקומה של פיק"א באירועים הקשורים לאדמות החורן יש לרונן בארבע נקודות: (א) אופי הבעלות של פיק"א, שהייתה יורשת של יורשת, כלומר יורשת של יק"א, שקיבלה את האדמות מהברון; (ב) מעמדן של האדמות: נכס לאומי או כלכלי? (ג) מקומה של פיק"א בתפיסה הלאומית של מדיניות הקרקעות, במיוחד בעיני אנשי 'קרן קיימת לישראל'; (ד) יחסן של הרשויות בסוריה ובלבנון לאדמות שבבעלות היהודים בכלל ופיק"א בפרט. אבחן נקודות אלו אחת לאחת.

כשהעביר הברון בשנת 1900 את נכסיו – אשר נותרו למעשה רכשו – לניהול יק"א, נאלצה חברה זו לקבל לאחריותה גם את אדמות החורן. כבר אז סביר היה שהנכס יגרום רק דאגות והפסד. יק"א צריכה הייתה לטפל ביישובם מחדש של עקורי סח'ס-אלג'ולן מרי הנפש, במטולה ואחר כך ביבנאל,⁶ ואת אדמותיהם בחורן החכירה לתושבים סורים. איש הקשר של יק"א בחווה שבג'ילין נדרש להתמודד עם קשיים תמידיים של ניהול, חקיקה וביטחון. פיק"א, שהוקמה בשנת 1924 כדי לטפל באדמות יק"א בארץ-ישראל, ירשה אפוא גם את אדמות החורן. ההעברה לא הייתה בהכרח טבעית ומתבקשת אך לבטח הורידה נטל מכתפי חברת האם יק"א: בעוד פיק"א פעלה בשטח של מנדט בריטי היה אז הגולן בשטח מנדט צרפתי. שנים של היעדר קשר רציף חרפו את הבעיות המשפטיות שהיו כרוכות הן בהוכחת הבעלות על הקרקעות והן בשליטה בפועל על תנובתן הכלכלית, מה גם שהאדמות היו במרחב ההשפעה של ממשלת סוריה הערבית-הלאומנית, שהכבירה קשיים.

האדמות: נכס לאומי או כלכלי?

המנגנון הפיקודתי של יק"א, ולאחר מכן של פיק"א, העריך שאחרי הקמת שלטונות המנדטים לא ניתן יהיה ליצור עוד רציפות טריטוריאלית ואחדות שלטונית בין אדמות החורן לארץ-ישראל ועל כן מוטב להיפטר מהן. התפתח חשש אמתי שבסופו של דבר תפקיע ממשלת סוריה את האדמות לעצמה ללא תמורה. לעומת זאת רוטשילד הונע משיקולים שונים לחלוטין. אמנם הוא היה נצר למשפחה שעשתה את הונה האגדי לאורך המאה התשע-עשרה בשורה של מהלכים קרים ומחושבים, אבל המפעל הארץ-ישראלי בכלל וההתיישבות בגולן בפרט לא נתפסו אצלו כאמצעי לעשיית הון אלא כמטרה ראויה להשקיע בה את הונו. לא הייתה לו כוונה להפיק רווחים מפעילותו, ועם זאת הוא נזהר שלא להיקלע להפסדים עקב ניהול רשלני ובזבזני שניתן למנעו.⁷

הרוטשילדים ייחסו מאז ומעולם חשיבות רבה לתדמיתם. ג'יימס, אביו של הברון, שקד לבצר את מעמדו החברתי בקרב האליטות הצרפתיות לצד בניית עצמתו הפיננסית: הוא פעל לקבל תואר אצולה (אוסטרי) והיה למארח מבוקש של אירועים חברתיים.⁸ אדמונד השתדל לחזק את מעמדו בקרב האליטות היהודיות של סוף המאה, ומשום כך חשוב היה לו בין היתר הקשר עם יק"א, שראשיה, כגון נרסיס לוון, באו מצמרת חברת 'כל ישראל חברים' (כי"ח). אף למפעל הארץ-ישראלי של רוטשילד

6 עבר הדני (לעיל, הערה 1), עמ' 38-48; קוסטיצקי (לעיל, הערה 1).

7 ע' אילון, הרצל, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 234-238.

8 A. Martin-Fugier, *La vie élégante ou la formation du Tout-Paris, 1815-1848*, Paris 1990, pp. 137-139

הייתה חשיבות תדמיתית חזקה, לא כלכלית. כך ניתן להבין מדוע הקפיד רוטשילד להתמיד גם בניסיונות שלא צלחו. לכן לאחר שהעביר את נכסיו ליק"א, עדיין עמד בראש ה'ועדה ארץ-ישראלית' שמונתה לטפל בנכסים הללו, ומאותה סיבה התעקש במשך כל השנים שלא למכור את האדמות בחורן.

אף שתחילה לא היה רוטשילד ציוני כלל ועיקר, גישתו הפרגמטית הלכה וקירבה אותו במשך השנים לעניין הציוני. הדברים משתקפים בהתנהלותה של חברת פיק"א, שאחרי הצהרת בלפור סייעה

יותר ויותר להקמת התיישבויות שיתופיות, כגון מושב משמר-השלושה בשנת 1937 וקיבוץ בית-קשת בשנת 1944, הגם שחזונום החברתי של המתישבים היה רחוק ממנה. בשנת 1957, לרגל סיום פעילותה של פיק"א בארץ וסמוך לפטירתו, כתב הברון ג'יימס דה רוטשילד לכן-גוריון: 'רשאי אני לומר ביושר לב כי היינו נאמנים לשני עקרונות [...] ראשית, כי עשינו את עבודתנו ללא התחשבות בשיקולים פוליטיים, ושנית כי התאמצנו לתת לישראל ולעמה כל אשר יכולנו, מבלי לבקש מאומה בתורת תגמול'.⁹

עד קום מדינת ישראל נותר הגולן יעד לרעיונות התיישבות שונים, חלקם אוטריים, לאו דווקא בקשר לאדמות יק"א. הושבת בוגרי 'מקווה ישראל' על אדמות יק"א, הקמת

כפר רועים בסביבות בני-יהודה והתיישבות חברי 'השומר' הן רק כמה דוגמאות.¹⁰ רעיונות אלו היו לרוב בעלי אופי רומנטי והתעלמו ממכשולים מעשיים. כך קרא זלמן כהן, נציג יק"א בגולן, ליהודים להתיישב באדמות הפנויות בגולן, אף שידע כי הדבר יקים סערה גדולה בעיתונות הסורית.¹¹ ההתיישבות בגולן הייתה כאמור עניין רגיש ועוררה מתחים: היא חרגה מגבולות ארץ-ישראל המנדטורית ולכן נתפסה כאיתות לשאיפות יהודיות כמוסות, אמתיות או מדומות, להרחיב את שטח הבית הלאומי אל מעבר לגבולות ארץ-ישראל, וזאת בימים שהלאומיות הערבית הנולדת עיצבה את תכניה, וחדידוד הסכנה היהודית שימש

לה כוח מלכד. זאת ועוד, הלחצים להתיישבות בגולן אילצו את הנהגת היישוב להפנות מרץ וזמן למרחב הסורי, שהסיכויים להגיע בו להישגים היו קטנים, ושהפעילות בו גרמה לחיכוכים מיותרים עם שלטונות המנדט הצרפתי וכפועל יוצא גם עם הבריטים.

9 רוטשילד אל בן-גוריון, 15 ביולי 1957, אכ"ת, מכל 7/22, מס' 23. נוסח המכתב מופיע גם אצל שאמה (לעיל, הערה 1), עמ' 329.

10 לסקירה מפורטת ראו: אילן (לעיל, הערה 1), עמ' 260-300.

11 שם, עמ' 293.

זלמן כהן
(באדיבות ארכיון
המושבה כפר-תבור)

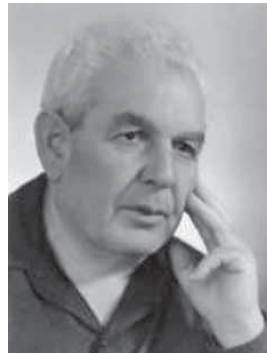
הבאת הקציר
בידי חוכרים
בדוים, ליעקב
כהן בנו של
זלמן כהן (שנות
העשרים)

פיק"א: חברה לאומית או כלכלית?

רכישת הקרקעות הנרחבת והמתוכננת שביצעה יק"א בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה יצרה טריטוריות נרחבות שכמעט כל האדמה היהודית בהן הייתה בבעלותה של החברה. כך היה במיוחד במרחב שבין סג'רה למנחמיה ובין ראש-פינה למטולה. 'קרן קיימת לישראל' נמנעה מפעילות רכש באזורים אלו עד לימי המרד הערבי.¹²

כפי שכבר נטען, אחרי מלחמת העולם הראשונה הלך הברון והתקרב בהדרגה למפעל הציוני, התקרבות שיק"א ברוחה נותרה זרה לה.¹³ זו הייתה לדעת יעקב גולדשטיין ובת-שבע שטרן אחת הסיבות העיקריות שדחפו אותו ליזום את הקמת פיק"א כגוף נפרד.¹⁴ פיק"א נקטה כאמור דרכים חדשות של תמיכה בהתיישבות לצד מעורבות גוברת בפיתוח תעשייתי בקנה מידה לאומי,¹⁵ ואולם היו אלו למעשה יזמות של הברון. לפקידי פיק"א עצמם נותר דימוי שלילי ביותר בעיני גורמי

ההתיישבות שהיו מקורבים ל'קרן קיימת לישראל', והוא הועצם במיוחד אחרי מות הברון. שאול אביגור ציין את 'האינרציה, הטמטום, חוסר רצון לעשייה והציניזם העקר של פקידי פיק"א'.¹⁶ חריף ממנו היה יוסף נחמני, איש הרכש של 'קרן קיימת לישראל' באצבע הגליל. את אמציה אייזנברג, נציג פיק"א באדמות החורן, תיאר כ'פחדן ומוג לב. דורש שכל מילה תהיה בסדר לא במאה אחוז אלא במאתים. קשה לעבוד אתו'.¹⁷ ואת וולפסון, מנהל החברה, תיאר כ'בעל השקפות מצומצמות, שכל התקדמותו בפיק"א

אמציה אייזנברג
(מימין) ונקדימון
אלטשולר (משמאל)

היא קמצנותו'.¹⁸ לדבריו 'פחדנות וחששות מצטיינים בהם כל הפקידים היהודים ביחס לפעולות הקשורות עם יהודים. אינם יכולים להתנגד על רגשם זה',¹⁹ ובכלל 'במשרד פיק"א ריקנות במוחות וריקנות במשרדים'.²⁰ יוסף ויץ, ראש המחלקה להתיישבות של 'קרן קיימת', טען כנגד ההזנחה שאפיינה את יחסה של פיק"א למושבותיה, במיוחד בגליל העליון המזרחי, הזנחה שבעטייה השתררה בהן אווירת ייאוש שהביאה לנטישה רבתי של בני הדור השני, וסנט בחברה על כך שלמרות זאת 'ראתה את עצמה כשליטת הגליל העליון שאין לאחריים זכות פעולה בו'.²¹

12 י' גולדשטיין, 'חידוש רכישת האדמות בגליל העליון המזרחי בתקופת המנדט', ר' קרק (עורכת), גאולת הקרקע בארץ-ישראל: רעיון ומעשה, ירושלים 1990, עמ' 245-264.
13 ראו למשל: רייכמן (לעיל, הערה 1), עמ' 51.
14 גולדשטיין ושטרן (לעיל, הערה 1), עמ' 106-107.
15 שם, עמ' 110.
16 אילן (לעיל, הערה 1), עמ' 292.
17 7 בפברואר 1939, יומני יוסף נחמני, אבה"ש.
18 8 בפברואר 1939. שם.
19 7 בפברואר 1939, שם.
20 20 בפברואר 1939, שם.
21 י' ויץ, התנחלותנו בתקופת הסער: ניסן תרצ"ו – ניסן תש"ז, מרחביה 1947, עמ' 30-31; זלטנרייך (לעיל, הערה 1).

דימוי זה, שמקורותיו ביריביה של פיק"א, התעלם מכך שתפקידה המוגדר של הפקידות היה לראווג לצד הטכני והכלכלי של ההתיישבות באדמות החברה ולא ליזום פעולות של חזון ומעוף. כל ההיגיון הארגוני של החברה כוון לתכלית זו, להפרדה בין ההנהלה בפריז, שרק היא הייתה ממונה על קבלת ההחלטות, לבין המערכת המנהלית.²² לעומת זאת אישי המפתח ב'קרן קיימת לישראל', אם בצמרת כגון ויץ ואם בדרג הביניים כגון נחמני, פעלו מתוך היגיון אחר וניתנה להם סמכות החלטה אוטונומית בהרכה. הביקורת על פקידות פיק"א התעלמה גם מהמסירות הרבה של אנשי השטח שלה בגולן, כזלמן כהן ואחריו אייזנברג ונקדימון אלטשולר.²³ אלטשולר היה גם איש מודיעין של הפלמ"ח, אך חצץ בין מחויבותו המקצועית לזו הלאומית. ברור אפוא שבהלך רוחות זה לא התייחסה פיק"א, כחברה מנהלת, לחשיבות הלאומית של אדמותיה בחורן, והגישה האסטרטגית כלפיהן הותוותה על ידי הברון רוטשילד לברו.

החשדנות: ההתיישבות היהודית בעיני השלטונות הצרפתיים

יחסם של השלטונות הצרפתיים בסוריה ובלבנון לאדמות פיק"א בגולן נגזר מגישתם להתיישבות היהודית בארצות אלו, שכן הם התקשו להבדיל בין ציונים ללא ציונים, והייתה זו גישה שלילית בעליל. השלטונות ראו בהתיישבות היהודית סכנה כפולה: ערעור היציבות הפוליטית והאתנית השברירית וחודר חנית להדירת השפעה בריטית, במיוחד משום שלא חשו אדנות בשטחי המנדט שבאחריותם. הם גם זכרו את הלחץ שהפעילו היהודים על הבריטים כדי שאצבע הגליל תהיה בתחום שלטון המנדט הבריטי. ממשלות סוריה ולבנון, שהיו נתונות בתהליכי מעבר מהגמוניה צרפתית לעצמאות מלאה, ראו בכל הגירה לארצותיהן סכנה פוטנציאלית של השתלטות כוחות הגמוניים זרים, ובהגירה יהודית ראו סכנה כפולה ומכופלת, בשל המאבק המר בין יהודים לערבים בארץ-ישראל. למרות זאת במשך שנים ארוכות היה יחסם של הצרפתים להתיישבות יהודית בשטחי המנדט שלהם אמביוולנטי. מצד אחד נתקלו הכוונות היהודיות בהתנגדות קולנית של שופרות התקשורת הסוריים רבי ההשפעה, שהצרפתים היו רגישים להם במיוחד. מצד אחר נזקקה סוריה נואשות לפיתוח כלכלי, והייתה הסכמה כללית שהזרמת הון יהודי תוכל להעניק לה את התנופה הכלכלית החיונית הזו. הצרפתים עברו חיבוטי נפש רבים כאשר למידת האחריות הפעילה שעליהם לגלות כלפי האוכלוסייה המקומית. אנרי דה ז'ובנל (Jouvenel), הנציב הצרפתי העליון הראשון, תמך מרגע מסוים בהתיישבות יהודית. הרוזן אנרי דה מרטל (Martel), הנציב בתחילת שנות השלושים, בחן אותה בעניין רב ורחח אותה רק לאחר היסוסים ממושכים.

22 גולדשטיין ושטרן (לעיל, הערה 1), עמ' 115-118.

23 אילן (לעיל, הערה 1), עמ' 261, 272-273, 297-298. כהן (1870-1955) היה ממייסדי כפר-תבור, שימש כשומר יערות של יק"א ומונה למשגיח על אדמות החורן עד לפרישתו לגמלאות בשנת 1938. כהן שהה לא אחת כיהודי בודד בחורן, גם בעתות מתיחות, והיה מעורר בקרב הערבים כאחד משלהם. אייזנברג, מהנרס ובנו של אהרון אייזנברג מרחובות, היה אחראי לאדמות החורן בשנים 1919-1936 ואחר כך טיפל בהן בתפקידו כמנהל מחלקת הקרקעות של פיק"א. הוא נודע בקשריו הטובים עם הכוחות הצרפתיים באזור. אלטשולר, בנו של יצחק-זאב אלטשולר, ממייסדי רחובות, מונה למנהל האדמות בשנת 1942, לאחר כמה שנים שבהן הוחכרו לכורדי בשם אבו-שאהין מדמשק. אלטשולר נתקל בקשיים רבים להיות נוכח ברציפות בחורן.

בין הניסיונות הרציניים להתיישבות יהודית אזכיר את מאמצייה של התנועה הציונית לרכוש בראשית שנות השלושים מאחת ממשפחות האליטה המוסלמית בסוריה מאות אלפי דונמים בבקעת הבטיחה וממזרח לכינרת.²⁴ חיים וייצמן הפעיל לשם כך לחץ על שר החוץ הצרפתי. הנציב העליון החליט לבסוף לדחות יזמה זו, משום שראה ברכישה פתח להתפשטות יהודית מסוכנת לתוככי סוריה. העסקה אמנם נחתמה אך לא אושרה בפרלמנט הסורי ולכן התבטלה. הנציב העליון האשים את וייצמן במכתב חריף כי איחז את עיניו, וייצמן הנבוך נאלץ להתנצל. הפרשה הטילה צל כבד של חשדנות על ניסיונות ההתיישבות היהודית בסוריה ובלבנון בשנים הבאות.

אחרי עליית היטלר לשלטון בגרמניה ניסה גוף פריזאי לא ציוני, ה'ועד להגנת זכויותיהם של יהודי מרכז אירופה ומזרחה', לקדם פרויקט התיישבות גרנדיוזי. ה'ועד לא היה גוף קיקיוני, ועם חבריו נמנו דמויות צמרת בתחומי הפיננסים והפוליטיקה היהודית והצרפתית. הצעתו הייתה ליישב על חשבוננו את ביצות נהר האורונטס – שכיסו אלפי קילומטרים רבועים בצפון-מערב סוריה – וזאת על ידי הטיית אפיקו של הנהר לים התיכון דרך מנהרה. ה'ועד תבע בתמורה כחמישית מהשטח המיושב כדי ליישב בו רבבת משפחות איכרים יהודים פליטים. פעולות הייבוש וההתיישבות, כך נטען, יזרימו הון עתק למשק הסורי המקרטע. אף תכנית זו נדחתה בסופו של דבר, בעיקר מהחשש לחיכוכים הצפויים בין המוסלמים לבין היהודים שיגיעו.²⁵

בעיקרו של דבר חששו הצרפתים שניסיונות ההתיישבות היהודיים הם הסוואה למגמה איך־דנטית, שתכליתה לחבר את שטחי ההתיישבות הללו למדינה היהודית לכשתקום. המושג אירדנטיזם נטבע בימי תחייתה של הלאומיות האיטלקית, ונגע לשטחים מיושבים באיטלקים שהיו מחוץ לתחומי המולדת האיטלקית, ושסיפוחם נתפס כיעד לאומי. רעיון זה, שהייתה לו עדנה תחת השלטון הפשיסטי, הוצג על ידי צרפת הרפובליקנית כמאוס וכאלים. כך כתב למשל גסטון מוגרה (Maugras), קונסול צרפת בירושלים, לשר החוץ שלו ב־30 בנובמבר 1925:

זהו קו חוזר ונשנה בתעמולה הציונית, להפיץ חדשות מדומות בידעם שדעת הקהל רגישה לרצונותיהם. כבר ב־1922 השיגו היהודים את הכללת מטולה בשטח הפלשתיני [...] מדהים עד כמה מהר סיגלו היהודים את ה'ז'רגון הרווח במדיניות הסיפוחים [...] מטרתם האמתית [...] היא להשיג את צור והעורף הקרקעי שלה [...] אך האינטרס והטינה עדיין אינם מקנים זכויות.²⁶

ב. פיק"א כגורם עקרוני בקביעת המדיניות הצרפתית

החששות: פיק"א כגורם מאיים בעיני הצרפתים

חברת פיק"א הייתה הגורם היהודי היחיד שלא היה צריך לנסות ולרכוש אדמות בסוריה ובלבנון, משום שכבר היו בבעלותה אדמות באזורים אלה, וזאת בהיקף נרחב ובסמיכות מעוררת דאגה לארץ-

24 שר החוץ הצרפתי אל הנציב העליון בביירות, 3 ביולי 1930, MAE, Palestine 68, pp. 24–29; אילן (לעיל, הערה 1), עמ' 310.

25 זלטנרייך וכ"ץ (לעיל, הערה 1).

26 גאסטון מוגרה, קונסול צרפת בירושלים, לשר החוץ הצרפתי, 30 בנובמבר 1925, MAE, Palestine 306, p. 143. הלכי רוח דומים מופיעים בתכתובות צרפתיות נוספות מאותה התקופה.

ישראל המנדטורית. הצרפתים העריכו שבתנאים אלו קיימת אפשרות שגורמים יהודיים ינסו להפוך את אדמות פיק"א לחוד החנית של מגמות ההתיישבות שלהם. לפיכך ראו באדמות אלה פוטנציאל מסוכן מבחינה פוליטית ועקבו בדריכות רבה אחרי כל פעולה באזור ששמן של פיק"א או יק"א נקשר אליה.

דוגמה לכך היא האופן שבה השתרבב שמה של פיק"א לדיווח ששלח הנציב העליון בכיירות ב-28 באוגוסט 1930 לשר החוץ הצרפתי על מאמצי התנועה הציונית לרכוש את האדמות בבטיחה.

המנהיג הסורי
עבד א־רחמן

לדברי הנציב התעניינה פיק"א (או עדיין יק"א) ברכישת הקרקעות הללו עוד בשנת 1920, ובאה בדברים עם עבד א־רחמן פאשא, מבעלי האדמה, כדי לרכוש ממנו קרקעות הצמודות לנחלותיה, ואולם עבד א־רחמן, שהיה ממנהיגי הזרם הלאומי הסורי, סירב למכרן ליהודים מסיבות עקרוניות. ב-10 ביולי 1930 יצר אייזנברג, המנהל מטעם פיק"א של 'הנחלה הידועה כשל רוטשילד', מגע מחדש עם בני עבד א־רחמן, והם סיירו יחדיו באדמות המבוקשות. בהמשך פנה אייזנברג להנהלת פיק"א, וזו, לדברי הנציב הצרפתי, טרם ענתה לו. הנציב הוסיף שאין לכלכל בין מקרה זה לבין תכנית שהגה האמיר עבד אלקאדר ליישב על אדמותיו בחורן אלג'יראים מארץ־ישראל, בתמורה למכירת אדמותיהם שם לתנועה הציונית. עוד התריע הנציב כי עסקות כאלו עלולות להיות פתח לחדירת גורמים פוליטיים חיצוניים לארצות המנדט, ועל כן הן

נוגדות את מדיניותה של צרפת ויש למנען. הנציב הוסיף שתי הערות שהייתה להן חשיבות רבה לפעילותה העתידית של פיק"א: הוא הזהיר מפני אנשי קש, היינו מגורמי תיווך פיקטיוויים, בכיוע העסקות והזכיר את האיסור החוקי למכור לאגודות פילנתרופיות קרקעות בסמוך לגבול.²⁷ כמה שנים אחר כך, בתחילת 1933, דיווח הרוזן אומל (Aumale), קונסול צרפת בירושלים, לשר החוץ הצרפתי כי יק"א, חברת האם העולמית, 'שיש להבחין בינה לבין פיק"א', מתעתדת לחדש את פעילותה בארץ־ישראל. אומל חשש שמא הכוונה האמתית היא להפוך בחשאי את ארץ־ישראל לקרש פניצה לסוריה. הוא ציטט במכתבו את דברי לאונרד ל' כהן, נשיא יק"א: 'התבקשנו כמה פעמים בשנים האחרונות להתעניין שוב בפלשתינה, אך ההתיישבות בארגנטינה ובארצות אחרות דרשה את כל משאבינו [...] אך בשנים האחרונות השתנו מעט התנאים. ברור שנפעל רק כחברה להתיישבות על בסיס הניסיון שצברנו בארבעים שנת פעילות'. אומל סבר שניתן להבין מהנוסח החמקני שיק"א אכן שומרת לעצמה אופצייה סורית.²⁸ כך האמינו גם גורמים יהודיים בעלי משקל. בוריס גורביץ, מזכיר ה'ועד להגנת זכויותיהם של יהודי מרכז אירופה ומזרחה', טען בפומבי ש'יק"א יכולה בהחלט להתעניין בהתיישבות בסוריה'.²⁹

חששם של הצרפתים התחזק נוכח מהלך שנגע לרישום המקרקעין של פיק"א בסוריה ובלבנון. החוק העות'מאני אסר לרשום נכסי דלא נידי על שם גופים ציבוריים, ולכן נרשמו מקרקעין רבים

27 הנציב העליון בכיירות אל שר החוץ הצרפתי, 28 באוגוסט 1930, MAE, Palestine 68, pp. 26–29.

28 אומל אל שר החוץ הצרפתי, 18 בינואר 1933, MAE, Palestine 64, p. 238.

29 דו"ח מסכם של 'הועד להגנה', 12 בפברואר 1935, MAE, Palestine 68, p. 222.

של פיק"א בחורן ובלבנון על שם שניים מבכיריה: אנרי פרנק ופרנסיס פיליפסון.³⁰ ואולם משהתקבל החוק הצרפתי המנדטורי שאפשר רישום גם על שם ארגונים, העבירה פיק"א בשנת 1931 את הבעלות על שמה. למגנת לבם של הצרפתים השתייכו עתה רכבות דונמים בחורן ישירות לחברת התיישבות יהודית. פיק"א לא הייתה ערה כנראה לכך שהצרפתים קשרו אותה למגמת ההתפשטות הצינית, ועל כן לא נחפזה להשלים את תהליך רישום אדמותיה הנוספות, המועטות ביחס, שבנפת מרג'–עיון בלבנון. למעשה גמרו הצרפתים אומר לבחון את מעמדן של מכלול אחזקותיה של פיק"א בסוריה ובלבנון. כך הסיטו את הסוגיה מהמישור המקומי למישור העקרוני של בעלות יהודית על אדמות בארצות המנדט הצרפתי, והפכו אותה לנושא במסגרת הכוללנית של המדיניות הצרפתית. התוצאה הייתה הרת משמעות לפיק"א.

הבלימה: ההתנגדות הצרפתית למעמדה של פיק"א

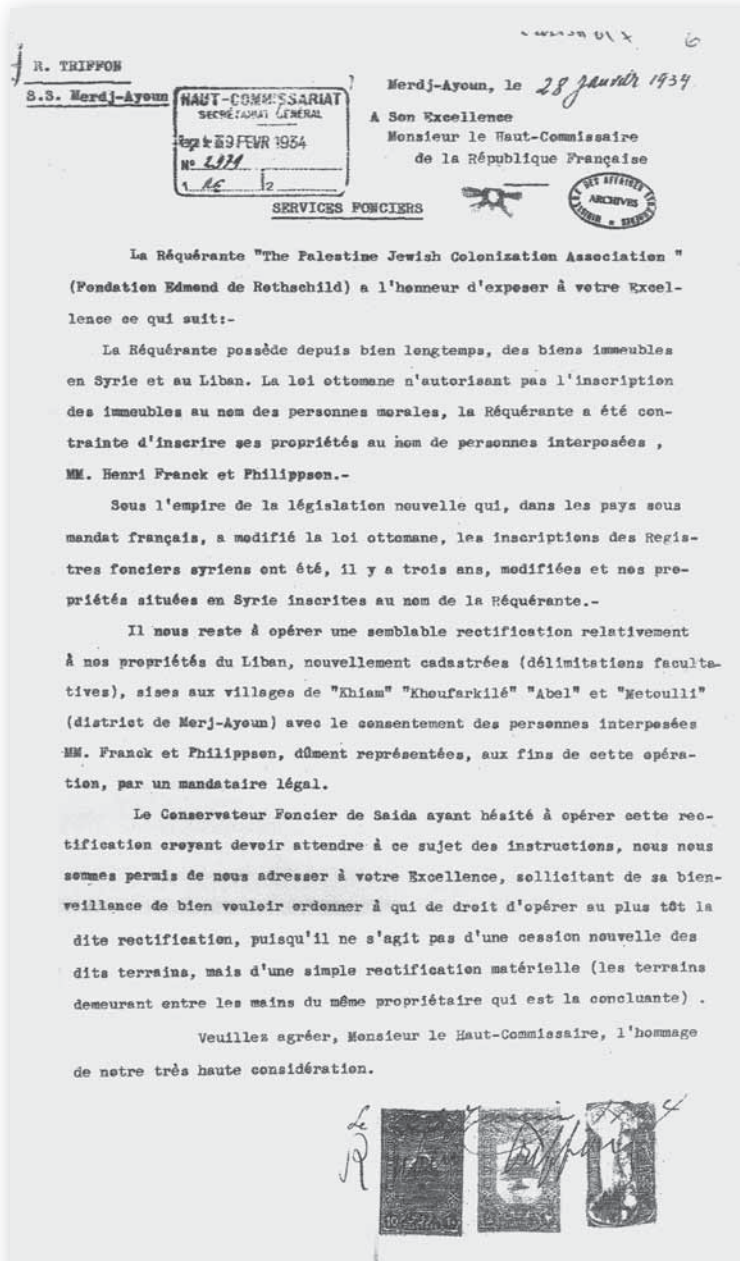
בראשית 1934 התחוויר לראובן טריפון, נציג פיק"א בצפון הארץ, שהיה בעל ותק רב בטיפול בענייני המקרקעין שלה בסוריה ובלבנון, כי רשם המקרקעין בצידון מהסס להעביר את הבעלות על אדמות פיק"א בלבנון מהבעלים הפיקטיוויים על שמה של החברה, אף שטריפון השלים כדת וכדין את כל הצעדים המשפטיים המקדימים. טריפון פנה לנציב העליון הצרפתי בבקשה להתיר לפיק"א את הרישום הזה, והבהיר שאין מדובר ברכישה חדשה (החוק המנדטורי בלם רכישות של תושבי חוץ בסמוך לגבולות) אלא רק בתיקון רישום, ללא שינוי הבעלים בפועל.³¹ בעקבות הפנייה פתח המשרד הפוליטי בנציבות בהליך של בירור, כדי למצוא צידוק משפטי לדחיית הבקשה. התברר שמדובר בכ-100 חלקות ששטחן הכולל 3,800 דונם, באדמות כפר כילה, אבל-אלקמח', מטולה ואלח'יאם.³² התאריך האחרון שבו יכלו קהילות דתיות או מוסדות צדקה זרים להעביר נכסים על שמם בלבנון נדחה כמה פעמים ונקבע לבסוף לאפריל 1925, כלומר תשע שנים קודם למועד שבו ביקשה פיק"א לבצע את הרישום. המשרד הפוליטי סבר שדי בעילה זו כדי להשיב ריקם את פני פיק"א.³³ חוות דעת משפטית סתרה את הנחותיו. על פי חוות דעת זו, החוק אפשר למוסדות צדקה זרים לממש בעלות על נכסיהם בפועל למרות קרבתם לגבול ולמרות הכוונה לצמצם את הפעילות הזרה בארצות המנדט. חוות הדעת תפסה את פיק"א דווקא כחברה מסחרית, ואולם היא הייתה בוודאות הבעלים של אותן קרקעות. לכן עלה ספק אם במקרה זה יכלה הממשלה להתנגד לרישום הבעלות גם לאחר המועד, רישום שאופיו

30 טריפון אל הנציב העליון בביירות, 28 בינואר 1934, CADN, 617. ככל הנראה לא דייק טריפון בדבריו, חלק מרישומי הקרקעות הועברו בשלב מאוחר יותר על שם סלומון ריינאך, כפי שמעידים הנתונים הרשמיים יותר שנמצאו בידי הצרפתים, וראו להלן, הערה 39. פרנק (1878-1937), מהנדס במקצועו, היה אחראי לפעילות יק"א בארץ-ישראל משנת 1903, ומאז ייסוד פיק"א ועד מותו עמד בראש חברה זו. פיליפסון (1851-1925), בנקאי שמימן חלק מהמפעילות הקולוניאלית של בלגיה בקונגו, היה ממנהיגי יהדות בלגיה, חבר במועצת יק"א משנת 1896, סגן הנשיא של המועצה משנת 1901 ונשיאה משנת 1919. ריינאך (1858-1932) היה איש אקדמיה צרפתי, מראשי כ"ח ומייסדי יק"א.

31 שם.

32 מזכר משפטי למזכ"ל הקבינט הפוליטי, 6 במרס 1934, CADN, 617.

33 המשרד הפוליטי בביירות אל המפקח הכללי על הווקף והמקרקעין, 21 במרס 1934, שם.

מנהלי. הומליץ אפוא לבצע את הרישום המבוקש כדי למנוע דיון משפטי וסערה ציבורית.³⁴

התשובה הביכה את הרוזן דה מרטל, הנציב העליון, והוא ביקש מנציגו בסוריה לברר את מעמדן של אדמות פיק"א בחורן. בתשובה שקיבל ציון שלפיק"א חמישה כפרים בנפת דרעא ועוד שלושה בנפת זאויה, ושהם נרשמו בשנים 1905, 1906, 1912 ו-1913 על שמו של סלומון ריינאך, כמויפה כוחה של החברה. האדמות הופקעו בימי מלחמת העולם ולאחר המלחמה הוחזרו לריינאך,³⁵ ובינואר 1929 הוא ייפה את כוחה של פיק"א להעביר את הנכסים על שמה.³⁶ בשלב זה טען הווקף אלג'וסאמה מדמשק לבעלות על חלק מהאדמות, וזאת כדי להתמודד עם טענות שופרי תקשורת לאומניים בדמשק, כגון 'אליף בא', שהרימו קול זעקה. מדובר היה ב-25,000 דונם שנרכשו מהווקף עוד בשנת 1891, תוך התחייבות להפריש מדי שנה 50 לירות למען מצורעים. סכום זה ניתן מראש לשלושים ושמונה שנה, ובשנת 1929 הגיעה פיק"א להסדר עם הווקף על המשך התשלומים.³⁷ פעולת ההעברה נמשכה עד 1930, ולדברי יעקב סלומון, עורך דינה של החברה, נפסקה בעקבות לחץ של הנציב העליון על

מכתב של ראובן טריפון, פקיד פיק"א במטולה, ממרג' - עיון אל הנציב העליון הצרפתי, ובו הוא שוטח את טענות פיק"א לבעלותה על אדמות בלבנון, 28 בינואר 1934

34 מוזכר משפטי למוזכ"ל הקבינט הפוליטי, 3 באפריל 1934, pp. 16-18, CADN, 617.
 35 נציג הנציבות העליונה בסוריה לנציב העליון בבירות [צרפתית] אצ"מ, J15/3312.
 36 נציג הנציבות העליונה בסוריה לנציב העליון בבירות, 6 באפריל 1934, pp. 19-21, CADN, 617.
 37 דבר, 14 באפריל 1929, 7 במאי 1929, 21 ביוני 1929.

נשיא מועצת השרים של ממשלת סוריה.³⁸ על מסמכי ההעברה צוין במפורש כי אלו נכסים שבבעלות סלומון ריינאך, אזרח צרפתי, שהחזיק בהם בשם פיק"א.³⁹ באשר לקרקעות שנותרו בלבנון, ושאת העברתן על שם פיק"א רצו הצרפתים למנוע, הציע מזס (Mazas), היועץ המשפטי של הנציבות, לבקש אישור מראש המדינה הלבנונית, 'כדי למנוע תקדים'.⁴⁰ הצרפתים האמינו ש'אחרי ההתרגשות שעוררה בסוריה פרשת הבטיחה' לא יינתן אישור כזה.⁴¹ במכתב נוסף חידד מזס את דבריו: תשובה חיובית לפיק"א אינה רצויה מבחינה פוליטית. על כן יש להשיב לה שהעברות כאלו בנפות הסמוכות לגבול כפופות להיתר ממשלתי, ומאחר שמדובר רשמית בשינוי בעלות מותר לממשלה להתנגד לכך. עוד הציע מזס להבהיר באורח לא רשמי שאם תבקש פיק"א היתר כזה היא תדחה, לכן מוטב שלא תפנה כלל, ושתסתפק במצב הקיים, שבו ריינאך הוא הבעלים היחיד, אף שנהיר לכול שהוא מיופה כוח.⁴² הנציב העליון קיבל את ההמלצות והורה להשיב לטריפון שההעברה דורשת את אישורה של ממשלת לבנון, ואולם 'אין ספק שאחרי ההתרגשות שעוררה בסוריה פרשת הבטיחה, תיחשף ממשלת לבנון למתחים פוליטיים קשים אם תנהג אחרת ממשלת סוריה [והדגשה שלי] ותאשר את הרישום. לכן עדיף להסביר למבקשת את האופי הלא רצוי של בקשתה ולהציע שלא תעלה אותה כלל'.⁴³ העובדה שהעברת אדמות הגולן על שם פיק"א בוצעה נגד החלטת ממשלה סורית ובלחץ הנציבות, לחץ שהנציבות לא הייתה מוכנה להפעיל שוב, מעידה עד כמה השתנתה הגישה הצרפתית במרוצת חמש השנים שחלפו לרעת התנועה הציונית, ומכללא לרעת פיק"א.

הדימוי: תפיסת פיק"א כחוד החנית בתהליך ההתפשטות היהודי

בשנים הבאות הלכה התנהלותה של פיק"א והגבירה את חשדנותם של השלטונות הצרפתיים כלפיה. שנת 1934 הייתה נקודת מפנה בתחום עסקות הקרקעות בצפון, עם מכירתו של זיכיון החולה, שכלל רכבות דונמים, ל'חברת הכשרת היישוב' הציונית. העסקה נעשתה אמנם בתחומי ארץ-ישראל אבל המוכרים היו בני האליטה הפוליטית בלבנון, משפחת סלם. ההשלכות על דעת הקהל הסורית, ששולהבה על ידי העיתונות הלאומנית, הדאיגו את שלטונות הצרפתיים.⁴⁴ כמה חודשים קודם לכן, באפריל 1934, נסתם הגולל על הניסיון של התנועה הציונית לרכוש מאות אלפי דונמים בבקעת הבטיחה וממזרח לכינרת. פיק"א הבהירה בפנייתה לסרן פטשקוף, היועץ המנהלי של הנציבות העליונה בדרום לבנון, ש'לחברה אין שום קשר לשמועות שעוררה הפרשה [של הבטיחה]', וכי פניויה

38 'סלומון, בדרכי שלי, ירושלים 1980, עמ' 60. סלומון (1905-1980) היה מהפרקליטים הבולטים בתקופת היישוב והיה מעורב במרבית המערכות המשפטיות שהיו קשורות ברכישות קרקעיות ובהקמת המדינה.

39 נציג הנציבות העליונה בסוריה לנציב העליון בביירות (לעיל, הערה 36).

40 תרשומת פנימית של מזס, היועץ המשפטי של הנציבות העליונה בביירות, 30 באפריל 1934, pp. 28-29, CADN, 617.

41 נציג הנציב העליון ליד הרפובליקה הלבנונית אל דה מרטל, 22 בפברואר 1938, p. 42, CADN, 617.

42 תרשומת פנימית של מזס, היועץ המשפטי של הנציבות העליונה בביירות, מאי 1934, pp. 30-31, CADN, 617.

43 הנציב העליון בביירות אל היועץ המנהלי של הנציבות העליונה לדרום לבנון, 12 במאי 1934, CADN, 93.

44 'זלטנרייך, 'מכירת אדמות אצבע הגליל בתקופת המנדט: הזווית הערבית', אופקים בגיאוגרפיה, (2007), עמ' 55-35.

בלבנון נוגעות לאדמות השייכות לה זה עשרות בשנים.⁴⁵ בדיוק באותה העת באה פיק"א בדבריים עם האמיר פאעור אלפאעור, ראש שבט ערב־אלפאדל הברווי, שהיה דמות דומיננטית בגולן ובסביבתו, ושנקלע למצוקה כספית; מרבית שטחה של אצבע הגליל היה בבעלותו, ופיק"א ביקשה לרכוש לפחות חלק מקרקעותיו.⁴⁶ שירות המודיעין הצרפתי פקח עין על המתרחש. ברוח פנימי שהוציא בדמשק ב־8 במרס 1935 נאמר:

פיק"א מגלה פעילות רבה לרכישת אדמות השייכות לאזרחים סורים בחולה. האמיר פאעור במיוחד נתון ללחצים רבים וקשים מצד מר טרפון, סוכנה של חברה זו, שהקיף את עצמו בצוות גדול של מתווכים [...] כמה אדמות אכן נמכרו לאחרונה [...] הציעו לאמיר פאעור 15,000 לירות ארץ־ישראליות תמורת הבטחת מכירה של כלל האדמות אחרי פרק זמן שיוגדר מראש. צעד מתוחכם זה יכתיר בהצלחה את מאמצי פיק"א. נחלות גדולות [...] תקפנה ותבודדנה אדמות חשובות פחות השייכות לבעלים צנועים שעד היום לא נשכרו. המצב החדש שיווצר אינו מותר ספק באשר לגורלם של אותם בעלים מבודדים. הרשויות האנגליות רואות בעין יפה את התפשטותה של חברה זו בחולה.⁴⁷

בקטע קצר זה באים לידי ביטוי כל הגורמים לדאגותיהם של הצרפתים. הצרפתים חששו שיווצר סחף, שעוד ועוד נכבדים מארצות המנדט הצרפתי ימכרו את אדמותיהם בארץ־ישראל ליהודים, ויציתו רגשות לאומניים מסוכנים בקרב ההמונים המוסלמים בסוריה. הצרפתים גם האמינו כאמור שהיהודים פועלים במגמה אירדנטית. ואכן אופן הרכישות, שנועד לבסס את מעמדה של פיק"א כבעלת הקרקעות היחידה באזור, ומיקומן של הקרקעות, בצמוד לגבול ארץ־ישראל וסוריה ובקרבת לבנון, יכלו בהחלט לרמוז לאפשרות של נטייה לכיוון סוריה. התנהלותה המתוחכמת והמחושבת של פיק"א, שהפעילה לחץ של נכבדים מוסלמים בעלי השפעה על פאעור, עוררה חשש שאם תנסה בעתיד לרכוש אדמות גם בסוריה עצמה, לא יצליחו הצרפתים למנוע זאת. לכסוף, הצרפתים הבינו כי המהלך משרת את האסטרטגיה הבריטית, שחפצה להחליש לטווח ארוך את אחיזתם במרחב המזרח תיכוני.

בתוך כך העניקה פיק"א שירותי מידע ל'חברת הכשרת היישוב'. הצרפתים ציינו במורת רוח כי אנשי פיק"א נהגו בשטחים סוריים כבתוך שלהם. המודיעין הצרפתי דיווח כי 'מומחי פיק"א ממשיכים בפשיטותיהם לטריטוריה סורית כדי להמשיך את ניסיונותיהם בקשר לייבוש החולה'. ב־10 במרס הגיע לבניאס מהנדס של פיק"א, מלווה בכמה פועלים, כדי למדוד את ספיקת מי הירדן ולהעריך מהם השטחים שיוזקקו להשקיה מתוכננת במהלך הייבוש. למחרת באו למג'דל־שמס פרופסור ד' אשבל מהאוניברסיטה העברית ונחום הורביץ, מנהל זיכיון החולה, הם התארחו אצל 'שיח' קנג' אבו־סאלח והציבו ליד מעונו מד גשם. ב־15 בחודש שב אשבל למג'דל־שמס דרך מרג'עיון עם בתו ובילה את הלילה בבית השיח', ואף אמר שישב ויבקר במקום.⁴⁸ חשוב לציין שהצרפתים הבחינו בין פיק"א

45 פיק"א לסרן פטשקוף, היועץ המנהלי של הנציבות העליונה לדרום לבנון, 20 באוקטובר 1934, ארכיון המושבה מטולה (צרפתית).

46 Y. Selteneich & M. Abbasi, 'A Leader on Both Sides of the Border: The Amir Faour al-Faour between Syria and Mandatory Palestine' (forthcoming)

47 מזכר פנימי של שירות המודיעין הצרפתי בדמשק, 8 במרס 1935, pp. 35–36, CADN, 617

48 מזכר פנימי של שירות המודיעין הצרפתי בדמשק, 14 ו־25 במרס 1935, CADN, 655

לבין חברה כגון 'הכשרת היישוב', שביקשה וקיבלה אשרת כניסה לסוריה עבור אברהם ורבר, המהנדס האחראי מטעמה לייבוש ביצות החולה, מפני שכניסתו נתפסה כטכנית ולא כמכוונת לבסס או להשיג בעלות מעברו המזרחי של הגבול.⁴⁹

ההתחבטות: תהליכי קבלת ההחלטות של פיק"א

האם הייתה פיק"א מודעת באותה העת לאופן שבו תפסו הצרפתים את פעולותיה? האם יכלה לנהוג אחרת? פיק"א הייתה מטבעה חברה שמידת הזהירות הדריכה את מהלכיה. ניסיונה בהתמודדות מול גחמות שלטוניות ומכשולים מנהליים נרכש עוד בימי יק"א והשלטון העות'מאני. אין ספק שפיק"א הבינה כי היקף נחלותיה, רמתה הארגונית וזיקתה להתיישבות היהודית בארץ-ישראל העניקו לה חזות מאיימת בעיני הצרפתים. אמנם שירותי הביטחון הצרפתיים היעילים ידעו שפיק"א אינה חברה ציונית, אבל לבטח זיהו את תהליך ההתקרבות בינה לבין המוסדות הלאומיים בארץ-ישראל והעריכו שדווקא היא יכולה לשמש, אולי אפילו בלי ידיעתה, כסות לפעולות התפשטות יהודיות לסוריה.⁵⁰

ואולם לא עמדה בפני פיק"א בררה אחרת, לא בלבנון ולא באצבע הגליל. היא לא יכלה לוותר על אדמותיה בלבנון ללא מאבק, שאם לא כן היה נוצר תקדים מסוכן שבאווירת המקום והתקופה עלול היה לעורר ספק גם בזכויותיה באדמות הגולן (מה שאכן קרה ערב קום המדינה). מעקב אחרי מדיניות הרכש של פיק"א מעיד על מגמה לרכוש קרקע שתהווה עוגן ולאחר מכן להתבסס באזור על ידי רכישות משלימות של שטחים צמודים. כך נהגה בגליל התחתון ואף בגולן, וכך פעלה גם בשטחים שבין מטולה לראש-פינה. כניסתה של 'חברת הכשרת היישוב' למרחב 'שלה' רק דרבנה את פיק"א לבסס את מאחזיה ולתכנן רכישות נוספות, במקביל לשיתוף פעולה טקטי שקיימה עם הגורם החדש, 'הכשרת היישוב', בתחומי הפיתוח.

עצתם הדיסקרטית והלא רשמית של הצרפתים לפיק"א שלא להעביר על שמה את הבעלות על אדמותיה בלבנון, הובנה בחברה כרמז שלא תוותר אלא תמתין למועד מתאים יותר. בינתיים ביקשה פיק"א להמשיך לפעול בצנעה, אלא שהתקשורת הערבית, נושאת דגל החשדנות המקומית, לא הניחה לה. באפריל 1937 נפוצו בכמה עיתונים בביירות ובדמשק ידיעות כי סוכני פיק"א נטלו חלק בקשר נגד המופתי של פלסטין. בעקבות זאת שיגרה החברה שליח מיוחד מטעמה למשרד החוץ בפריז. השליח הבהיר כי פיק"א לא התערבה מעולם בקלחת הפוליטית, וזו הסיבה שבאדמותיה שרר שקט יחסי אפילו באותם ימים, ימי המרד הערבי בארץ-ישראל. השליח ציין שהמידע על השתתפותם של סוכני החברה בקשר נגד המופתי הוא מידע שגוי ועוין שפורסם ככוונה בתקופה קריטית, ואשר מסכן את האינטרסים של פיק"א ואת ביטחון איכריה ופוגע בשמה הטוב גם בסוריה וגם בארץ-ישראל. לבקשת החברה הורה שר החוץ לנציב העליון לשקול 'אם יש מקום [...] להעיר לעיתונים הללו שינקטו נימה שתואמת יותר את אחריות העיתונות וחובותיה'. במילים אחרות, מדובר היה לכל היותר בתגובה

49 אומל אל הנציב העליון בביירות, 18 בינואר 1935, CADN, 655.
 50 אילן ציין קשר בין אלטשולר לפלמ"ח בשנת 1942, ראו: אילן (לעיל, הערה 1), עמ' 297.

דיסקרטית מצד הצרפתים.⁵¹ כמה חודשים אחר כך שורכב שמה של פיק"א לפרשת רצח לואיס אנדרוס, סגן מושל המחוז הבריטי בנצרת. ב־24 בספטמבר שהה אנדרוס באזור החולה ונועד עם ראשי שבטים ערביים כדי לבדוק הסדר חלוקת קרקעות עם היהודים. בלילה לן בבית הפקידות של פיק"א במטולה ולמחרת, בשבת בבוקר, יצא בחזרה לנצרת, ובאותו היום נרצח. שירות הביטחון הצרפתי הודה שיצא לאנדרוס שם של אוהד יהודים, אך דחה את ההנחה שרוצחיו באו במיוחד מלבנון ומסוריה.⁵² מבחינת הציבור הערבי סימלה לינתו של אנדרוס תחת קורת גג של פיק"א את קרבתו לחברה והמחישה מחדש את עצמת נוכחותה המאיימת של פיק"א בסמוך לגבולות הלבנוניים והסוריים.

ההישגים: פיק"א בזירה הלבנונית ערב מלחמת העולם השנייה

פיק"א הוסיפה לפעול כל אותן שנים בחשאי ובהתמדה להשיג בעלות ישירה על אדמותיה בלבנון. היא זיהתה שהמפתח לפתרון נמצא בידי ממשלת לבנון, כיוונה את מאמציה היישר אליה והשכילה להסתיר את מהלכיה מעיניהם הבוחנות של הצרפתים. ב־14 בפברואר 1938 חתמו נשיא הרפובליקה הלבנונית אמיל אָדָה, ראש הממשלה ושר המשפטים ח'יר א־דין אהרב ושר האוצר מוסא נמור על צו שלפיו 'היורשים החוקיים של ה"ה פרנק ופיליפסון, נתינים צרפתים שנפטרו, רשאים לבצע העברה על שם פיק"א של החלקות הרשומות על שמם בכפרים מטולה, אלח'יאם, כפר כילה ובל-אלקמח'.⁵³ הצרפתים נדהמו, הן מההפתעה והן מהשלכותיה. רשמית אפשר היה להעביר לחברה זרה בעלות על אדמות באזור הגבול רק באישור ראש המדינה. הצרפתים העריכו שנשיא לבנון נתון בידיהם ולא יפעל נגד האינטרסים שלהם. על פי הבנתה של הנציבות העליונה 'היה הסכם בשתיקה שניתנת קודם הסכמה של הנציב העליון', וממשלת לבנון הייתה צריכה לברר לפחות בעקיפין את 'העמדה שהיה חפץ לנקוט בשאלה שנראה כי היא נוגעת במידה מסוימת לתחום פעולתו'. ואולם הלבנונים העריכו שהנציב העליון יסרב לפעולה, כפי שנהג בשנת 1935, כדי למנוע סערה בדעת הקהל, ולכן לא נועצו בו. יתרה מזו, הם פעלו ללא ידיעתו כדי למנוע אפשרות של לחצים לביטול האישור. חמתם של הצרפתים בערה במיוחד משום שהלבנונים השתמשו בתואנה לגלית כדי לפגוע בעמדה פוליטית רגישה של הצרפתים. רשמית לא היה מדובר במכירה, ולא היה ספק באותנטיות של זכויות פיק"א. היה אף תקדים של אדמות שרכש המסדר הישועי בימי העות'מאנים, ואשר נרשמו לכאורה על שם משפחת אדָה, 'ועדיין הממשלה, שסברה ב־1935 שעליה לשאול את הנציב העליון, סירבה הפעם לחזור על הצעד הזה'.⁵⁴

לטענת הצרפתים הרוח החיה בפרשה היה שר האוצר נמור, שאחיו אליאס נמור ובן דודו ז'אן מלחמה, היו עורכי הדין של פיק"א. בלחץ הצרפתים השעה הנשיא את ביצוע ההעברה, בתואנה שנותרה מחלוקת בשאלת בעלותם של פרנק ופיליפסון על מקצת האדמות.⁵⁵ כדי לסכל את ההעברה

51 שר החוץ אל הנציב העליון בביירות, 11 במאי 1937, CADN, 649.

52 מוזכר פנימי של שירות המודיעין הצרפתי בביירות, 27 בספטמבר 1937, CADN, 648.

53 צו EC/1888, 14 בפברואר 1938, p. 45, CADN, 617.

54 נציג הנציב העליון ליד הרפובליקה הלבנונית אל דה מרטל (לעיל, הערה 41), עמ' 42-44.

55 שם, עמ' 44.

כליל הורה שר האוצר הלבנוני לתבוע מפיק"א מס מכירה, ללא כל בסיס לגלי, ומשזו ערערה הושת עליה במקום זאת מס ירושה כבד, שגובהו עלה על שוויין של האדמות.⁵⁶ למרות כל זאת נעורה סערה ציבורית, וכדי לרככה הציע טריפון 'נציג החברה הציונית שהשיגה לאחרונה אדמות בדרום לבנון', לפרסם בעיתונות הביירותית את מסמכי הפרשה, בתקווה שכך תירגענה הרוחות וידעך המאבק המר שהובילה האופוזיציה המקומית נגד הממשלה. לדבריו הוכיחו המסמכים שלפיק"א לא היו כל כוונות התרחבות בלבנון, ושהיא רצתה רק לקבל את המגיע לה כדין. לראיה ציין טריפון כי עבדאללה בייהום, ראש הממשלה בשנים 1935-1936, הציע לפיק"א לרכוש אדמות ממשלתיות אך החברה דחתה את הצעתו.⁵⁷

האירוע האחרון לפני מלחמת העולם שהסעיר את הרוחות סביב התנהלותה של פיק"א, התרחש באמצע 1939. פשטה אז שמועה כי יהודים לבנונים רכשו שטחים נרחבים בין ראש-הנקרה לצידון, לכאורה על שמם ולמעשה עבור 'קרן קיימת לישראל'. על פי השמועה הייתה ל'קרן קיימת' תכנית מגירה ליישב יהודים באזור זה, ובעקבות פרסום הספר הלבן הבריטי נעשו עתה צעדים לממש תכנית זו. עוד צוין כי 'הלאומנים מתחילים להזהיר כמה דמויות לבנוניות ששימשו כמתווכים בעסקות אלו מפני ההשלכות הפטליות של פעולותיהם. הם מזכירים להם באותה ההזדמנות את העונש חסר הרחמים שהיה מנת חלקם של הדומים להם בפלסטין במהלך שלוש השנים האחרונות'.⁵⁸

ג. סוגיית הקרקעות מאז פרוץ מלחמת העולם השנייה

המאבק: מאמציה של פיק"א לביצור מאחזה באדמותיה

רישום הקרקעות בסוריה ובלבנון על שם פיק"א לא פתר את סוגיית ניהולן בפועל של אדמות החורן. עד 1939 הצליחה פיק"א להחזיק נציג באזור, אך האמת היא שעוד בשנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה התקשתה יק"א לשלוט במתרחש. כך התלונן בשנת 1913 עבדו פרחי, מנהל נכסי פיק"א בחורן, כי נכבדים בדמשק הסיתו את האיכרים נגד החברה.⁵⁹ בתחילת שנות העשרים שלח אייזנברג דיווחים על עשבים שוטים שעלו בשטחים נרחבים שנותרו מוזנחים.⁶⁰ בשלהי 1938 עדיין עובדו חלק מהאדמות בידי קבוצת צעירים ממנחמיה,⁶¹ אבל עם פרוץ מלחמת העולם השנייה השתלטו כליל על השטח אבו-שאהין, הכורדי שחכר את האדמות מידי פיק"א, ותושבים מקומיים. פיק"א הותירה את האחריות בידי פקידה הוותיק טריפון, אך התקשתה בניהול הפעילות החקלאית, קל וחומר בגביית חלקה ביבולים ובדמי החכירה. כך לפחות עד אמצע 1941, עת שבו כוחות צרפת החופשית ותפסו את ארצות המנדט מידי כוחות וישי.

56 נמור אל שר האוצר הלבנוני, 28 באוגוסט 1938 ו-31 באוגוסט 1939, ארכיון המושבה מטולה.

57 הנהלת שירותי הביטחון הכללי בביירות, 28 בפברואר 1938, CADN, 617, p. 46.

58 הקבינט הפוליטי אל הקבינט הצבאי, 'ממקור ממוקם היטב', 12 ביולי 1939, CADN, 617, p. 53.

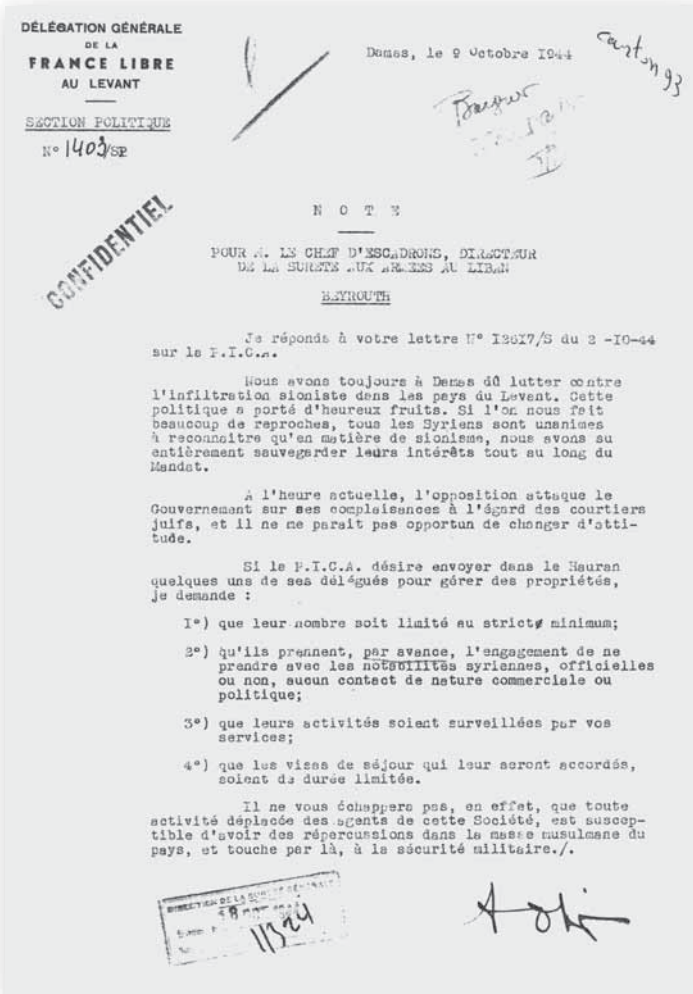
59 עבדי פרחי, מנהל אדמת יק"א בחורן, להנהלת יק"א ביפו, 19 ביוני 1913, אצ"מ, J15/5510 [צרפתית].

60 אמציה אייזנברג להנהלת יק"א בחיפה, 1 ביולי 1922, אצ"מ, J15/2894 [צרפתית].

61 (ללא כותרת), 16 בנובמבר 1938, אצ"מ, J15/27.

בשנת 1942 הוחל בהסדרת רישום הקרקעות בגולן (cadastre). שנות ההזנחה הארוכות יצרו ספקות באשר לסימוני גבולות החלקות,⁶² והיו חוכרים שתבעו בעלות על חלק מאדמות פיק"א. באמצע 1943

פתחה פיק"א במערכה משפטית (במטרה לאשר מחדש את חזקתה על נכסיה בחורן) שנמשכה עד תחילת 1946.⁶³ היא נזקקה לאשרות כניסה לכמה מבכיריה, ולשם כך פנתה לקונסול צרפת בירושלים באמצעות אליהו (אליאס) פראג'י, אחד מעורכי דינה בחיפה. פראג'י נימק את הבקשה בכך שנחלותיה הגדולות של פיק"א בסוריה ובלבנון דורשות החזקה שוטפת, ולכן יש צורך בביקורים תכופים של פקידיה בשטח. נוסף על כך, ציין, צעות לפעמים שאלות דחופות, כגון עניינים משפטיים שדחייתם עלולה לפגוע באינטרסים של החברה. כדי להפיס את דעת השלטונות הדגיש ש'פקידינו באים לסוריה ובלבנון אך ורק בנושאים הקשורים לחברתנו [...] ומוכנים לתת את כל הערכויות לשם כך'.⁶⁴ לפנייה צורף מזכר של החברה, שבו תוארו תולדות נוכחותה ופעילותה בגולן. היו לה 73,792 דונם בחורן ו-4,531 נוספים במחוז מרג'עיון, שנרכשו עוד 'כשפלשתינה, סוריה ובלבנון היוו חלק מאותו חבל של הקיסרות העות'מאנית', ומאז הייתה הבעלים שלהם באופן רציף.

תרשומת מאת הסקצייה הפוליטית של צבא צרפת החופשית במזרח, מדמשק, אל מפקד ביטחון שדה של צבאות צרפת בלבנון, ובה מובעות השגות על כוונותיה של פיק"א לשלוח את אנשיה לחורן, 9 באוקטובר 1944

האדמות בלבנון עובדו תמיד על ידי איכרי מטולה, ואלו שבגולן הוחכרו על בסיס שנתי למקומיים, ששילמו 25 אחוז מהיבול כדמי חכירה, ופיק"א נשאה במלוא נטל העלויות: מיסוי, שמירה, ניהול, ואף העניקה מדי שנה מקדמות לזרעים או לחידוש משק החי. במזכר נאמר כי 'שיטה זו ארוכת

62 כך למשל הייתה קיימת טענה עוד מהשנים הראשונות לשהותה של יק"א בחורן שהשכנים הערבים גזלו בחסות הפקידות התורכית 20,000 דונם מהאדמות. ראו: קוסיצקי (לעיל, הערה 1), עמ' 331.

63 סלומון (לעיל, הערה 38), עמ' 61.

64 פראג'י אל קונסול צרפת בירושלים, 16 במאי 1943, CADN, 93. פראג'י היה בן למשפחה ירושלמית ספרדית ותיקה. הוא שימש כעורך הדין של הוועדה הארץ-ישראלית' ושירת את חברת פיק"א מאז הקמתה, במיוחד בנושאי מקרקעין שמוחוץ לגבולות ארץ-ישראל.

ימים ואין ככוונתנו לשנותה עתה'.⁶⁵ לבסוף ציינה פיק"א שנציגה בסוריה ובלבנון היה עד לאחרונה טריפון, ואולם מסיבות שהחברה העדיפה להותירן עלומות היא 'נאלצה [...] לוותר על שירותיו ולא מונה לו מחליף'.⁶⁶ פיטורי טריפון היו כנראה אחד הגורמים להחלטתה של פיק"א לברר לאשורו את המתרחש בגולן. טריפון פעל שנים ארוכות במרחקים וללא בקרה, ונחשד שניצל את מעמדו לטובת ענייניו. נחמני, איש הרכש של 'קרן קיימת לישראל', טען שפעל לצד מוכרים ערבים כנגד 'קרן קיימת' ושפט אותו בחריפות יתרה: 'אין לתאר בגידה כזו. בזמן שאנו עומדים מול גזרות קשות המאימות בכליון על מפעלנו, מעיז יהודי פקיד בחברת פיק"א עבור סחיטת כסף להכשיל את הקניות וגאולת הקרקע [...] מטמטם מוסרי'.⁶⁷ הצרפתים ציינו ש'טריפון מנהל זמן רב, בתוקף ייפוי כוח כללי של החברה, את אדמותיה. למעשה נעדר מר טריפון בפועל פעמים רבות, ועל האדמה משגיח כורדי בדמשק הנאמן לו'.⁶⁸

ההתנגדות: מאבק הרשויות הצרפתיות בפיק"א

גורמי המנהל הצרפתיים ראו את פניית פיק"א בדרכם שלהם. השירותים המיוחדים בחורן סברו כי 'חדירת זרים לגולן בכסות האינטרסים של פיק"א גורמת אי נוחות רבה מבחינה פוליטית'.⁶⁹ 'הביטחון הכללי' בדרעא המליץ 'מסיבות פוליטיות לדבוק בהחלטה [...] המתנגדת לאשר כניסה לסוריה לאנשי פיק"א, דבר שהביטחון הכללי מוצא בו רק חסרונות'.⁷⁰ גברת ולרי, ראש המשרד הדיפלומטי בביירות, גיבשה פשרה: ראובן (רובר) גוטליב, מנכ"ל החברה, היה בעל אזרחות צרפתית ויכול היה לקבל אשרה לשלושה חודשים שתאפשר לו מספר כניסות. לגבי ארבעה עובדים של פיק"א, פראג'י, עורך הדין של החברה, אברהם המבורג, אגרונום, אמציה אייזנברג, ראש שירות הקרקעות, ויעקב הופמן, אחד מפקידי החברה, התברר ש'אין חוות דעת שלילית על אף אחד מהם', אך מאחר שכולם אזרחים ארץ-ישראלים עדיין לא הייתה השעה כשרה לבואם. הוחלט שגוטליב יוכל לכהור שניים מתוכם, ואלה יקבלו אשרות לעשרה ימים.⁷¹ פרט לגוטליב ניתנה אשרה קבועה רק לאלטשולר, שמונה למפקח מקומי, ומעונו נקבע בסח'ם-אלג'ולן.⁷²

כעבור שמונה חודשים פנתה פיק"א לאז'ן מורי (Mourey), קונסול צרפת בחיפה, וביקשה אשרות לשלושה חודשים עבור שישה מסוכניה: הארבעה שנוכרו בפנייה הקודמת וכן המהנדס יצחק זיסמן ואיסר הוכמן, נהגו של גוטליב המנכ"ל.⁷³ ככל הנראה לא נענתה גם פנייה זו, והבעיות בחורן הלכו והחמירו. כעבור ארבעה חודשים שוב פנתה פיק"א, הפעם באמצעות עורך דין ביירותי, ז'אן פראן

65 תוכיר של יק"א, (ללא תאריך), 93 CADN,

66 שם; אילן (לעיל, הערה 1), עמ' 298, הערה 340.

67 19 באפריל 1939, יומני יוסף נחמני, אבה"ש.

68 המג"ד Lovel, קצין השירותים המיוחדים בחורן, אל ראש הבריגדה לביטחון כללי בדרעא, 14 ביוני 1943, 93 CADN,

69 הנ"ל, שם.

70 ראש הבריגדה לביטחון כללי בדרעא לראש הביטחון הכללי הצבאי בסוריה, 23 ביוני 1943, 93 CADN,

71 תשובה (לא מצוין מאת מי) לגב' ולרי, ראש המשרד הדיפלומטי בביירות, 26 ביוני 1943, 93 CADN,

72 משלחת צרפת הלוחמת בפלשתינה ובעבר הירדן, הנציגות בחיפה, ל-Yves Chataigneau, השר לענייני צרפת בלבנט,

ביירות, 29 בפברואר; Jean Ferrand, עו"ד, לראש הביטחון הצבאי, ביירות, 1 ביולי 1944, 93 CADN,

73 הנהלת פיק"א בחיפה לקונסול צרפת בחיפה, 25 בפברואר 1944, 93 CADN,

(Ferrand), שפעל יחד עם עורך הדין ודיע אלביטאר, שישב בדמשק. החברה קיוותה שהשפעת פראן תהיה יעילה יותר, וביקשה בדחיפות ויזה לאייזנברג ולהופמן, 'כדי לבצע כמה פעולות קדסטורליות הקשורות לאדמות פיק"א'.⁷⁴ במכתב משלים חידר פראן את הבעיה: לניהול האדמות ולהשגחה עליהן נדרשה נוכחות תכופה של מנכ"ל החברה גוטליב ולצדו אייזנברג, הופמן ואלטשולר. זו הייתה הרשימה המינימלית. פראן ציין שהחברה מסוכסכת עם החוכר שלה, תופיק אבו-שאהין, שלטענתה כרת שלא כדין יותר מ-2,000 עצים. והבורר שנקבע לא יכול היה לשמוע עדויות בעל-פה של אנשי פיק"א או לסייר בשטח בנוכחותם. נוסף על כך, חלקה החברה על גובה המסים שהושת עליה. פראן הסביר גם מדוע חשובה נוכחותו של מפקח קבוע מטעם החברה: החוכרים בשטח נזקקו למגע קבוע עם הבעלים כדי לקבל מקדמות עבור התבואה, לקבוע את שיטת העיבוד, לתאם חשבונות ולקבוע את חלוקת הגידולים. ללא פיקוח 'גרמו החוכרים נזק ויחליטו על הגידולים לפי נוחיותם'. פראן הוסיף שגוטליב אינו יכול להפיק תועלת מהאשרה שקיבל ללא נוכחותם של עוזריו הטכניים.⁷⁵

בעקבות פניותיו של פראן נחשפו הברדלי הגישות בין גורמי הביטחון לגורמים הפוליטיים. שירות הביטחון נקט עמדה נייטרלית, משום שלדירו לא הייתה חוות דעת שלילית על מי מהמבוקשים. מנגד הוציא כריסטופיני (Christofini), איש המדור הפוליטי בניציגות בדמשק, המלצה חד-משמעית שלא לתת לעוברי פיק"א אישור שהייה או אשרה.⁷⁶ הוא טען כי 'חברה זו אינה עוסקת רק בענייני אדמותיה בסח'ם-אלג'ולן, אלא באה במגע עם אישים רשמיים סורים, ללא ספק מתוך כוונת התפשטות. מדיניותנו הייתה תמיד להתנגד לרכישת אדמות סוריות על ידי הציונים'.⁷⁷ בדבריו ביטא כריסטופיני תפיסה שרווחה אצל הצרפתים עוד משנות השלושים.⁷⁸

גוטליב, שהדברים ודאי לא נעלמו ממנו, פנה ישירות אל בלונדל (Blondel), ראש שירותי הביטחון הצרפתיים. בפנייתו הדגיש שפיק"א אינה מקיימת כל פעילות מסחרית⁷⁹ או פוליטית, ושהיא עוסקת רק בניהול נכסיה הקיימים. בלונדל הסכים אתו וכתב לראש המשרד הפוליטי הצרפתי ליד ממשלת סוריה, ש'אין מקום לחשש מחדירה יהודית לחורן בחסות פיק"א'. הוא הוסיף כי 'איסורי הכניסה באו מצד שירותיך ושאלתי: האם עמדתך נותרה בעינה? אציין כי מנקודת מבט של ביטחון צבאי, וזו היחידה המעסיקה אותי, אין לי שום סיבה להתנגד לכניסתם לארץ'. הוא העריך כי לטווח ארוך לא ניתן יהיה למנוע את הכניסה, ולכן 'נראה רע מאוד אם נסרב היום למה שנצטרך להסכים לו מחר'.⁸⁰ שבוע אחר כך הגיעה התשובה, שחזרה על כל נימוקי ההתנגדות המסורתית:

74 מנהל הכללי של הביטחון הכללי בכיירות למנהל הכללי של הביטחון הכללי בסוריה, 28 ביוני 1944, CADN, 93

75 עו"ד ז'אן פראן אל ראש הביטחון הצבאי בכיירות, 1 ביולי 1944, CADN, 93

76 הביטחון הצבאי לגב' ולרי, ראש המשרד הדיפלומטי בכיירות, 22 ביולי 1944, CADN, 93

77 כריסטופיני, הסקציה הפוליטית של משלחת צרפת החופשי למזרח, "Paris", מנהל הביטחון הצבאי בסוריה,

29 באוגוסט 1944, CADN, 93

78 זלטנרייך וכ"ץ (לעיל, הערה 1).

79 היינו רכישת קרקעות, אף שכאמור לפחות עד שנות השלושים התעניינה בכך בסוריה עצמה.

80 מנהל הביטחון הכללי בכיירות לנציג צרפת ליד הממשלה הסורית, דמשק, 2 באוקטובר 1944, CADN, 93

תמיד נאלצנו להיאבק בדמשק בפעופע הציוני לארצות המזרח. מדיניותנו הניבה פרות ברוכים. רבות התלונות נגדנו, אך הסורים מאוחדים בדעתם שבשאלת הציונות ידענו לשמור לחלוטין על האינטרסים שלהם לאורך כל תקופת המנדט. כעת, שעה שהאופוזיציה תוקפת את הממשלה בדבר ויתוריה לנכבדים יהודים, לא נראה לי שזהו הזמן הנכון לשנות את היחס.⁸¹

ובכל זאת הייתה בתשובה נסיגה מסוימת מתוך חוסר בררה: פיק"א תוכל לשלוח נציגים לגולן בתנאי שמספרם יצומצם למינימום ההכרחי. הנציגים יתחייבו מראש שלא ליצור שום מגע מסחרי או פוליטי עם נכבדים סורים, רשמיים או לא, ופעולותיהם תהיינה בפיקוח צמוד של שירותי הביטחון, משום ש'כל פעילות שאינה במקומה של סוכני חברה זו עלולה לעורר אי שקט בקרב ההמון המוסלמי ולכן היא נוגעת לעניין הביטחון הצבאי'.⁸²

התבוסה: אבדן סופי של שליטה על האדמות

בינתיים חלה תפנית שלילית מבחינתה של פיק"א במשפט שניהלה על זכויותיה הקרקעיות בגולן. לדברי עורך הדין סלומון ברור היה שצפויה הטיית דין,⁸³ בגלל גל הלאומנות שליווה את עליית המשטר העצמאי בסוריה. פיק"א נאבקה בכל דרך אפשרית. היא הציעה לגברת קואתלי, אחת מבעלות דינה, 'לטפל בהגנה על ענייניה', היינו סכום נכבד, כדי שתמשוך את ידה מהתביעה. קואתלי, אף שהייתה דחוקה בכסף, דחתה את ההצעה. בעלה המנוח, שוקרי ביי קואתלי, היה סגן נשיא החזית הלאומית' בדמשק בשנת 1936, והיא עצמה הייתה חברה בליגה האנטי-ציונית.⁸⁴ פיק"א, שלא סמכה על אלביטאר, עורך דינה הסורי, החליטה להביא בכל מחיר את עורכי הדין שלה, פרג'י וסלומון, אף שהמשרד הדיפלומטי התנגד כמה פעמים בעבר להעניק להם אשרות. מאמציה בעניין זה צלחו בסופו של דבר: ראש שירותי הביטחון בדמשק דיווח לראש השירותים בביירות שסלומון ופרג'י קיבלו אשרות במברק, 'הודות להתערבות של אישיות דתית לבנונית בכירה אצל דמות בכירה במשלחת הכללית [של הצרפתים]'.⁸⁵ הדמות הדתית הייתה קרוב לוודאי הפטריארך המרוני אנטואן ערידה, שעוד בשנות השלושים היה קשור בעסקות שונות עם גורמים ציוניים.⁸⁶

ואולם בפועל כבר איברה פיק"א את אחיזתה בשטח. ב-16 ביולי 1945 סירבו חקלאי סח'ם-אלג'ולן להעביר לחברה את היבולים שהיה עליהם למסור לה והחביאום.⁸⁷ ב-12 בינואר 1946 ביטל השופט הסורי את בעלותה של פיק"א על אדמותיה בגולן. לדברי סלומון הוכתב פסק הדין על ידי שר המשפטים הסורי. פיק"א נכשלה גם בערעור שהגישה בהמשך אותה שנה⁸⁸ וגם בפניותיה לוועדת החקירה של האו"ם, אונסקו"פ, בשנת 1947.⁸⁹ עבור האדמות בלבנון הוסיפה פיק"א לשלם מסים עד

81 משלחת צרפת החופשית במזרח לראש הביטחון בלבנון, סורי, 9 באוקטובר 1944, CADN, 93, שם. 82

83 סלומון (לעיל, הערה 38), עמ' 61.

84 דוח שירותי הביטחון, 29 בנובמבר 1944, CADN, 93.

85 מנהל ביטחון הצבא בביירות למנהל הביטחון הכללי בביירות, 16 בדצמבר 1944, CADN, 93.

86 זלטנרייך וכ"ץ (לעיל, הערה 1).

87 נקדימון אלטשולר לפיק"א, יולי 1945 [צרפתית], אצ"מ, J15/321/1.

88 סלומון (לעיל, הערה 38), עמ' 61, 65.

89 אילן (לעיל, הערה 1), עמ' 298-299.

1950, וקודם שפורקה בשנת 1957 העניקה לממשלת ישראל ייפוי כוח לצמיחות על אדמותיה בסוריה ובלבנון.⁹⁰

סיכום

במאמר זה בחנתי פרשה מורכבת בתולדותיה של חברת פיק"א על רקע התמודדותה עם שלטונות המנדט הצרפתי בשאלת נכסיה הקרקעיים בסוריה ובלבנון. הצרפתים הניחו שלייהורים יש כוונות אירדנטייות, ועל כן נקשרו פעולותיה של החברה לסכנת אי השקט הפנימי בסוריה ולאיום הבריטי על הנוכחות הצרפתית במזרח התיכון. ההנחה הצרפתית משתקפת במרבית חוות הדעת הפנימיות שלהם שהוצגו במאמר. ראשיתה בויתור על אצבע הגליל לבריטים בדיוני הגבולות, ויתור שנתפס מאוחר יותר בעיני הצרפתים כטראומטי, והמשכה בניסיון הציוני לרכוש את אדמות הבטיחה, ניסיון שבו הוצג וייצמן עצמו כתכנן.⁹¹ התפיסה הצרפתית השתרשה אף שהיה ידוע שפיק"א אינה חברה ציונית, שקיים מתח סמוי בינה לביין 'קרן קיימת לישראל', ושמאבקה נועד לשימור זכויות ישנות ולא לרכישתן של חדשות.

העלילה הנפתלת והמרתקת שסקרתי במאמר שופכת אור על תהליכי קבלת ההחלטות של חברת פיק"א, ואפשר להקיש מפרשה זו לגישה הניהולית בשאלות אחרות. עוד בתקופת היישוב מתחו גורמים ציוניים, במיוחד 'קרן קיימת לישראל', ביקורת נוקבת על הגישה הניהולית של החברה, ובחינה בדיעבד מאפשרת להעריך את הדברים בהקשרים רחבים יותר. אמנם פיק"א נקלעה שלא מרצונה למצב שבו שאלת בעלותה על קרקעותיה הופקעה מתחומה הצר והפכה לגורם במדיניות החוץ של שלטונות המנדט הצרפתיים. עם זאת ניכר כשל מתמשך בגישה הניהולית של פיק"א. הכשל התבטא בעיקר בכך שהחברה לא נערכה מראש לקראת בעיות שהיה עליה לצפות: המושבות היהודיות ניטשו שנים ספורות בלבד לאחר הקמתן. השליטה על האריסים, החל מתכנון הגידולים וניצול מלא של האדמות וכלה בגביית התקבולים שהגיעו לחברה, הייתה רופפת במשך כל השנים. המנהלים המקומיים התקשו להטיל מרות, במיוחד אחרי החכרת הזכות לעבד את האדמות לאבו-שאהין, שעשה בהן כבתוך שלו. אף ניהול רישום הנכסים היה לקוי: הסכסוך המתמשך עם הווקף, שפיק"א לא הצליחה לסיימו עד 1945, נבע מרשלנות בסיומן מדויק של גבולות האדמות שנתפסו, ונשען שנים ארוכות על הסדרים וולונטריים.⁹² את פרשיית רישום האדמות בלבנון נכון יותר לשפוט לא לפי הדרך שבה נסתיימה אלא לפי הדרך שבה החלה: איחור במועדי הביצוע, איחור שבמסגרת ניהול תקין לא אמור היה לקרות.⁹³

90 סלומון (לעיל, הערה 38), עמ' 65.

91 לתיאור מעמיק של התהליך ראו: זלטנרייך וכ"ץ (לעיל, הערה 1).

92 ראו למשל מכתבו של רופין (?) לגוטליב מה-2 במרץ 1943 [צרפתית], אצ"מ, J15/321/1, וכן מכתבים נוספים בתיק זה.

93 המשרד הפוליטי בנציבות העליונה, בירות, למפקח הכללי על הווקף והמקרקעין, 21 במרס 1934, 14-15, CADN, 617.

מנגד בולטות הנחישות והמסירות יוצאות דופן של רבים מאנשי פיק"א, שלא למטרת רווח אישי. הנחישות התבטאה במאמצים הבלתי פוסקים לבצע בכל זאת את רישום הקרקעות או להשיג אשרות כניסה לסוריה. המסירות התבטאה בסיכון העצמי שנטלו עליהם עובדי החברה כדי לשרת את מטרותיה: המנהלים המקומיים בחו"ר היו לא פעם יהודים יחידים בקרב אוכלוסייה ערבית מקומית, ולא נטשו את משמרתם גם ברוב תקופת המרד הערבי ובראשית שנות הארבעים. עורך דינה של החברה, סלומון, לא נרתע מסכנת מאסר ויצא לחלב בספטמבר 1946, כדי להיות נוכח בעצמו במשפט המקרקעין.⁹⁴ אולי לא העניקו אנשי 'קרן קיימת לישראל' שמתחו ביקורת על פיק"א את המשקל הראוי להיבט הזה.

94 סלומון (לעיל, הערה 38), עמ' 65-66. לסקירה מפורטת ראו: אילן (לעיל, הערה 1), עמ' 260-300.